ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
F. G. JACOBS
της 26ης Μαΐου 1993 *

Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι δικαστές,

1. Το cour d'appel de Chambéry έχει υποβάλει αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως της 27ης Σεπτεμβρίου 1968 για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (στο εξής: Σύμβαση των Βρυξελλών) όπως τροποποιήθηκε με τη Σύμβαση της 9ης Οκτωβρίου 1978 για την προσχώρηση της Δανίας, της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου (ΕΕ 1982, L 388, σ. 1).

Το ιστορικό της διαφοράς

2. Ο H. Geels, Ολλανδός υπήκοος, προσλήφθηκε την 1η Νοεμβρίου 1988 από τη Mulox IBC Limited (στο εξής: Mulox), εταιρία αγγλικού δικαίου με έδρα το Λονδίνο, ως προϊστάμενος της διευθύνσεως προωθήσεως προϊόντων στις αγορές εξωτερικού. Κατά τη διάρκεια της εργασίας του στη Mulox, ο Geels κατοικούσε στην Aix-les-Bains (Γαλλία) και, καθώς φαίνεται, χρησιμοποιούσε την κατοικία του ως γραφείο και ως βάση για τις δραστηριότητές του. Καταρχάς ασχολήθηκε με την αναζήτηση πελατών και τη δημιουργία ενός συστήματος διανομής για τα προϊόντα της Mulox στη Γερμανία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και τις Σκανδιναβικές χώρες, όπου και μετέβαινε συχνά. Όπως προκύπτει από την ετήσια έκθεση δραστηριοτήτων του προς τον εργοδότη του τον Δεκέμβριο του 1989, ο Geels αφού μετέβη στη Γερμανία, Βέλγιο και Ισπανία, συνέχισε τις σχετικές του δραστηριότητες, κατά τη διάρκεια του 1989, στη Γερμανία και κατόπιν στις Σκανδιναβικές χώρες, το Βέλγιο και την Ολλανδία — δοθέντος ότι το γαλλικό έδαφος είχε αποκλειστεί από τον τομέα των ανατεθειμένων σ' αυτόν δραστηριοτήτων μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1989. Σύμφωνα με το από 19 Απριλίου 1990 υπόμνημα που ο Geels κατάρτισε για τον εργοδότη του, μόλις μετά τον Ιανουάριο του 1990 άρχισε να εργάζεται με τους αντιπροσώπους της Mulox στη Γαλλία και να εξυπηρετεί τους Γάλλους πελάτες του εργοδότη του. Δεδομένου ότι δεν ικανοποιήθηκε από τα αποτελέσματα της εργασίας του Geels, η Mulox αποφάσισε να τον απολύσει και, καθώς φαίνεται, η εργασιακή σχέση τερματίστηκε στις 7 Μαΐου 1990, όταν ο Geels απέστειλε επιστολή στη Mulox αναγνωρίζοντας τη λήξη της συμβάσεώς του και ζητώντας αποζημίωση λόγω απολύσεως χωρίς προειδοποίηση ίση προς τους μισθούς δώδεκα μηνών καθώς και την αποκατάσταση της σχετικής του ζημίας.

3. Ο Geels προσέφυγε ενώπιον του conseil des prud'hommes της Aix-les-Bains το οποίο, κρίνοντας ότι είχε διεθνή δικαιοδοσία βάσει του άρθρου 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών και ότι η διαφορά διείπετο από τη γαλλική νομοθεσία, εξέδωσε απόφαση με την οποία δέχθηκε αρκετά από τα αιτήματα του Geels. Η Mulox άσκησε έφεση κατά της αποφάσεως αυτής ενώπιον του cour d'appel de Chambéry, ισχυριζόμενη, κυρίως, ότι τα γαλλικά δικαστήρια δεν είχαν διεθνή δικαιοδοσία διότι ο τόπος εκτελέσεως της συμβάσεως εργασίας κάλυπτε ολόκληρη την Ευρώπη και διότι η έδρα της εναγομένης βρισκόταν στο Λονδίνο. Επικουρικώς, η εν λόγω εταιρία ισχυρίστηκε ότι η σύμβαση διείπετο από το αγγλικό δίκαιο το οποίο είχε επιλεγεί από τους συμβαλλομένους και επιβαλλόταν από τη Σύμβαση

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

της Ρώμης της 19ης Ιουνίου 1980 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές (ΕΕ 1984, L 146, σ. 1) ως νομοθεσία του τόπου εγκαταστάσεως της επιχειρήσεως του εργοδότη και ότι ο Geels δεν δικαιούνταν βάσει της αγγλικής νομοθεσίας ούτε αποζημιώσεως λόγω απολύσεως ούτε αποκαταστάσεως της επελθούσας σ' αυτόν ζημίας. Όλως επικουρικώς, υποστήριξε ότι τα αιτήματα του Geels ήταν, σύμφωνα με το γαλλικό δίκαιο, αβάσιμα.

4. Το cour d'appel de Chambéry επισήμανε ότι, σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου 133/81, Ivenel κατά Schwab (Συλλογή 1982, σ. 1891), η παροχή που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών, σε περίπτωση αξιώσεων ερειδομένων σε διάφορες παροχές απορρέουσες από σύμβαση εργασίας, είναι η παροχή που χαρακτηρίζει τη σύμβαση. Το γαλλικό δικαστήριο παρατήρησε ότι, με την απόφαση εκείνη, το Δικαστήριο έκρινε ότι ήταν ευκταίο οι διαφορές εκ συμβάσεων εργασίας να εκδικάζονται από τα δικαστήρια του κράτους του οποίου η νομοθεσία διέπει τη σύμβαση και ότι, σύμφωνα με την εξέλιξη που χαρακτηρίζει τους κανόνες του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στο άρθρο 6 της Συμβάσεως της Ρώμης, η εφαρμοστέα σε μια σύμβαση εργασίας νομοθεσία προσδιορίζεται εν αναφορά προς την παροχή που χαρακτηρίζει τη σύμβαση και η οποία είναι υπό κανονικές συνθήκες αυτή της εκτελέσεως της εργασίας. Το γαλλικό δικαστήριο θεώρησε ότι εν προκειμένω και με βάση το ανωτέρω άρθρο 6 η σύμβαση διείπετο προφανώς από την αγγλική νομοθεσία. Επομένως, διατηρώντας αμφιβολίες ως προς το αν το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών έπρεπε να ερμηνευθεί ως παρέχον υπό τις περιστάσεις της υποθέσεως της κύριας δίκης διεθνή δικαιοδοσία στα γαλλικά δικαστήρια, το cour d'appel de Chambéry αποφάσισε να ζητήσει από το Δικαστήριο την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί του εξής ερωτήματος:

«Απαιτεί η εφαρμογή του κριτηρίου διεθνούς δικαιοδοσίας που προβλέπει το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών της 27ης Σεπτεμβρίου 1968 να έχει η παροχή η οποία χαρακτηρίζει μια σύμβαση εργασίας εξ ολοκλήρου εκπληρωθεί στο έδαφος και μόνον του κράτους του επιληφθέντος της διαφοράς δικαστηρίου ή αρκεί, για την εφαρμογή του κριτηρίου αυτού, να έχει εκπληρωθεί στο έδαφος του κράτους αυτού ένα μέρος, ενδεχομένως το κύριο, της παροχής;»

Οι σχετικές διατάξεις της Συμβάσεως και η νομολογία

5. Το άρθρο 2 της Συμβάσεως των Βρυξελλών θεσπίζει τον γενικό κανόνα ότι τα πρόσωπα που έχουν την κατοικία τους στο έδαφος συμβαλλόμενου κράτους ενάγονται ενώπιον των δικαστηρίων του κράτους αυτού. Οι μόνες εξαιρέσεις του κανόνα αυτού είναι, σύμφωνα με το άρθρο 3, αυτές που προβλέπονται στα τμήματα 2 έως 6 του τίτλου ΙΙ. Οι εξαιρέσεις αυτές δικαιολογούνται από το γεγονός ότι, όπως αναφέρεται και στην έκθεση Jenard (ΕΕ 1986, C 298, σ. 29, ειδικότερα σ. 50), «πρέπει να υπάρχει ένας στενός σύνδεσμος ανάμεσα στη διαφορά και το δικαστήριο που καλείται να επιληφθεί σχετικά». Οι εξαιρέσεις πρέπει να ερμηνεύονται στενώς: υπόθεση 189/87, Καλφέλης κατά Schröder (Συλλογή 1988, σ. 5565, σκέψη 8) και υπόθεση 32/88, Six Constructions κατά Humbert (Συλλογή 1989, σ. 341, σκέψη 18). Μια τέτοια εξαίρεση περιλαμβάνεται στο άρθρο 5, περίπτωση 1, το οποίο ορίζει ότι:

«Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος συμβαλλομένου κράτους μπορεί να εναχθεί σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος:

1) ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή.»

6. Για την εφαρμογή αυτού του κανόνα διεθνούς δικαιοδοσίας είναι ανάγκη να προσδιοριστεί α) η σχετική παροχή και β) ο τόπος εκπληρώσεως της παροχής αυτής. Όσον αφορά το πρώτο σημείο, ο γενικός κανόνας είναι ότι η παροχή που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1, είναι η παροχή που αντιστοιχεί στο εκ της συμβάσεως δικαίωμα επί του οποίου στηρίζεται η σχετική αγωγή: υπόθεση 14/76, de Bloos κατά Bouyer (Συλλογή τόμος 1976, σ. 553, σκέψη 11). Ωστόσο, στην περίπτωση συμβάσεων εργασίας, η σχετική παροχή είναι η υποχρέωση που χαρακτηρίζει τη σύμβαση, συνήθως η υποχρέωση εκτελέσεως της εργασίας: προαναφερθείσα στην παράγραφο 4 απόφαση Ivenel κατά Schwab, όπως έχει επικυρωθεί με την απόφαση 266/85, Shenavai κατά Kreischer (Συλλογή 1987, σ. 239). Με την απόφασή του Ivenel κατά Schwab, το Δικαστήριο δικαιολόγησε αυτή την εξαίρεση από τον γενικό κανόνα για τις συμβάσεις εργασίας με βάση ορισμένους λόγους μεταξύ των οποίων την άποψη ότι διεθνή δικαιοδοσία πρέπει να έχουν τα δικαστήρια του τόπου που συνδέεται στενώς με τη διαφορά, την ανάγκη χορηγήσεως της ενδεδειγμένης προστασίας στους μισθωτούς, το γεγονός ότι είναι ευκταίο να αναγνωριστεί διεθνής δικαιοδοσία στα δικαστήρια του κράτους του οποίου η νομοθεσία διέπει τη σύμβαση καθώς και την ανάγκη ερμηνείας της συμβάσεως κατά τρόπον ώστε το επιληφθέν μιας διαφοράς δικαστήριο να μην αναγκάζεται να κηρύσσει εαυτό αρμόδιο όσον αφορά ορισμένα αιτήματα και αναρμόδιο όσον αφορά άλλα. Εξάλλου, με την απόφασή του Shenavai κατά Kreischer, το Δικαστήριο δικαιολόγησε την απόφασή του σχετικά με το ότι, στην περίπτωση των συμβάσεων εργασίας, σχετική παροχή είναι η υποχρέωση εκτελέσεως εργασίας με βάση την άποψη ότι οι συμβάσεις εργασίας διαφέρουν από τις λοιπές συμβάσεις καθόσον «δημιουργούν μια διαρκή σχέση που εντάσσει τον εργαζόμενο σε ένα συγκεκριμένο οργανικό πλαίσιο της επιχειρήσεως ή του εργοδότη και καθόσον περιορίζονται τυπικώς στον χώρο ασκήσεως των επαγγελματικών δραστηριοτήτων, ο οποίος προσδιορίζει την εφαρμογή διατάξεων αναγκαστικού δικαίου και συλλογικών συμβάσεων» (σκέψη 16 της αποφάσεως).

7. Όσον αφορά τον προσδιορισμό του τόπου εκπληρώσεως της σχετικής παροχής, ο γενικός κανόνας είναι ότι ο προσδιορισμός αυτός πρέπει να γίνεται βάσει της νομοθεσίας που διέπει την παροχή σύμφωνα με τους κανόνες ιδιωτικού διεθνούς δικαίου του επιληφθέντος δικαστηρίου: υπόθεση 12/76, Tessili κατά Dunlop, Συλλογή τόμος 1976, σ. 533. Το ασύνηθες στοιχείο της αποφάσεως αυτής είναι ότι το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ένας χρησιμοποιούμενος στη Σύμβαση όρος πρέπει να ερμηνεύεται εν αναφορά προς την εθνική νομοθεσία συγκεκριμένης χώρας. Το Δικαστήριο έχει συχνότερα αποφανθεί ότι οι χρησιμοποιούμενοι στη Σύμβαση όροι πρέπει να έχουν αυτοτελή έννοια η οποία πρέπει να καθορίζεται υπό το φως των σκοπών της Συμβάσεως. Ένα από τα ζητήματα που πρέπει να επιλυθούν στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως είναι το πρόβλημα αν ο κανόνας που έχει θεσπιστεί με την απόφαση Tessili κατά Dunlop, ότι δηλαδή ο τόπος εκπληρώσεως της παροχής πρέπει γενικώς να προσδιορίζεται εν αναφορά προς το εφαρμοστέο εθνικό δίκαιο, εφαρμόζεται και στις συμβάσεις εργασίας ή αν, όσον αφορά τον τομέα της εργασίας ο τόπος εκπληρώσεως, πρέπει να προσδιορίζεται βάσει ανεξαρτήτων κριτηρίων που το Δικαστήριο οφείλει να διατυπώσει.

8. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο προσδιορισμός του τόπου εκπληρώσεως της χαρακτηριστικής, βάσει της συμβάσεως εργασίας, παροχής δεν δημιουργεί καμιά αμφιβολία, εφόσον ο συνήθης εργαζόμενος εκτελεί την εργασία του σε έναν και μόνον τόπο. Η μόνη υπόθεση όπου το Δικαστήριο έπρεπε να αποφανθεί σε σχέση με μια κατάσταση όπου ο μισθωτός εργαζόταν σε περισσότερες της

μιας χώρες είναι η προπαρατεθείσα, στην παράγραφο 5, υπόθεση Six Constructions. Στην υπόθεση εκείνη, ο εργαζόμενος εκτελούσε τις υποχρεώσεις του σε διάφορα μη συμβαλλόμενα κράτη. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, υπό τέτοιες περιστάσεις, το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας σε επικράτεια καλυπτόμενη από τη Σύμβαση. Ωστόσο, ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι το Δικαστήριο απέρριψε την άποψη ότι, σε περίπτωση που είναι δυσχερές ή αδύνατο να προσδιοριστεί σε ποιο κράτος εκτελείτο η εργασία, διεθνή δικαιοδοσία έχουν τα δικαστήρια του τόπου της εγκαταστάσεως της επιχειρήσεως που είχε προσλάβει τον εργαζόμενο. Το Δικαστήριο απέρριψε την άποψη αυτή δεχθέν το επιχείρημα ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να έχει δυσμενείς συνέπειες για τον εργαζόμενο, εφόσον θα παρείχε στον εργοδότη τη δυνατότητα να τον εναγάγει στον τόπο της επιχειρήσεώς του, δημιουργώντας έτσι ένα forum actoris το οποίο θα ήταν αντίθετο προς τη βασική αρχή της Συμβάσεως των Βρυξελλών.

9. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών έχει τώρα τροποποιηθεί με το άρθρο 4 της Συμβάσεως του Σαν Σεμπάστιαν της 26ης Μαΐου 1989, σχετικά με την προσχώρηση της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στη Σύμβαση των Βρυξελλών (ΕΕ 1989, L 285, σ. 1). Στο άρθρο 5, περίπτωση 1, προσετέθη μια επιπλέον φράση η οποία έχει ως εξής:

«Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος συμβαλλόμενου κράτους μπορεί να εναχθεί σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος:

1) ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή· ως προς διαφορές από ατομικές συμβάσεις εργασίας, ο τόπος αυτός είναι εκείνος όπου ο εργαζόμενος εκτελεί συνήθως την εργασία του, ή, αν ο εργαζόμενος δεν εκτελεί συνήθως την εργασία του στην ίδια πάντα χώρα, ο εργαζόμενος είναι δυνατόν να εναχθεί ενώπιον του δικαστηρίου στην περιφέρεια του οποίου ήταν ή είναι εγκατεστημένη η επιχείρηση που τον προσέλαβε».

10. Ωστόσο, όπως ισχυρίστηκε η Επιτροπή με τις γραπτές της παρατηρήσεις, η Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν άρχισε, σύμφωνα με το άρθρο της 32, να ισχύει, όσον αφορά τη Γαλλία, την Ολλανδία και την Ισπανία, την 1η Φεβρουαρίου 1991. Οι τροποποιήσεις που επήλθαν με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν ισχύουν μόνο για τις ένδικες διαδικασίες που κινήθηκαν ύστερα από τη θέση της σε ισχύ στο κράτος καταγωγής (άρθρο 29, παράγραφος 1). Δεδομένου ότι από την αίτηση για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως σαφώς προκύπτει ότι ο Geels άσκησε τη σχετική κατά της Mulox αγωγή πριν από την 1η Φεβρουαρίου 1991, το κείμενο της Συμβάσεως των Βρυξελλών που έχει εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση είναι αυτό του 1978, που θεσπίστηκε με τη Σύμβαση για την προσχώρηση της Δανίας, της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου.

11. Για λόγους πληρότητας, θα μνημονεύσω δύο άλλες Συμβάσεις οι οποίες είναι δυνατόν να ρίψουν κάποιο φως στα υποβληθέντα στο Δικαστήριο ζητήματα. Η Σύμβαση του Λουγκάνο, της 16ης Σεπτεμβρίου 1988 (ΕΕ 1988, L 319, σ. 9), επεξέτεινε τις αρχές της Συμβάσεως των Βρυξελλών και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ζώνης Ελευθέρων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ). Το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως του Λουγκάνο, το οποίο ισχύει στην υπό κρίση υπόθεση, ορίζει ότι:

«Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος συμβαλλόμενου κράτους μπορεί να εναχθεί σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος:

1) ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η

παροχή· ως προς διαφορές από ατομικές συμβάσεις εργασίας, ο τόπος αυτός είναι εκείνος όπου ο εργαζόμενος εκτελεί συνήθως την εργασία του, ή, αν ο εργαζόμενος δεν εκτελεί συνήθως την εργασία του στην ίδια πάντα χώρα, ο τόπος όπου είναι εγκατεστημένη η επιχείρηση που τον προσέλαβε».

12. Οι τροποποιήσεις που επήλθαν στο άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν διαπνέονταν από τη Σύμβαση του Λουγκάνο πλην όμως ελήφθησαν επίσης υπόψη οι κρίσεις που διατύπωσε το Δικαστήριο με την απόφασή του Six Constructions, η οποία εκδόθηκε ύστερα από τη σύναψη της Συμβάσεως του Λουγκάνο: βλ. την έκθεση σχετικά με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν των de Almeida Cruz, Desantes Real και P. Jenard (ΕΕ 1990, C 189, σ. 35, ειδικότερα σ. 44 και 45). Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν, μόνον ο μισθωτός μπορεί να επικαλεστεί τη διεθνή δικαοδοσία που στηρίζεται στον τόπο της εγκαταστάσεως της επιχειρήσεως που τον έχει προσλάβει. Σύμφωνα με τη Σύμβαση του Λουγκάνο, τούτο είναι δυνατό τόσο στον εργοδότη όσο και στον εργαζόμενο. Το ασύνηθες, όσον αφορά το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως του Λουγκάνο, είναι ότι η Σύμβαση αυτή στηρίζεται εν μέρει σε πλάσμα δικαίου: σε περίπτωση που η σχετική εργασία δεν παρέχεται ενός μιας και μόνον χώρας, ως τόπος παροχής θεωρείται ο τόπος της εγκαταστάσεως της επιχειρήσεως (établissement στο γαλλικό κείμενο) η οποία έχει προσλάβει τον εργαζόμενο, έστω και αν ούτε ο εργοδότης ούτε ο εργαζόμενος έχουν ποτέ εκπληρώσει στον τόπο αυτό κάποια απορρέουσα από τη σύμβαση παροχή. Μολονότι και η Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν προβλέπει όμοιο κανόνα περί διεθνούς δικαιοδοσίας, τούτο το ορίζει χωρίς να προσφεύγει στη χρησιμοποίηση πλάσματος δικαίου: απλώς προβλέπει ότι ο εργοδότης μπορεί να εναχθεί σε συγκεκριμένο τόπο χωρίς να χρειάζεται να προβληθεί ο ισχυρισμός ότι πρόκειται εκεί για τον τόπο εκπληρώσεως κάποιας απορρέουσας από τη σύμβαση παροχής.

13. Η Σύμβαση της Ρώμης της 19ης Ιουνίου 1980 για το εφαρμοστέο δίκαιο στις συμβατικές ενοχές, η οποία άρχισε να ισχύει την 1η Απριλίου 1991, θεσπίζει τους κανόνες σχετικά με τον προσδιορισμό της εφαρμοστέας νομοθεσίας όσον αφορά διαφορές εκ συμβάσεων. Ο θεμελιώδης κανόνας, ο οποίος περιλαμβάνεται στο άρθρο 3, είναι ότι μια σύμβαση διέπεται από τη νομοθεσία που επιλέγουν οι συμβαλλόμενοι. Το άρθρο 6, παράγραφος 2, προβλέπει ότι:

«(...) εφόσον δεν έχει γίνει επιλογή σύμφωνα με το άρθρο 3, η σύμβαση εργασίας διέπεται:

α) από το δίκαιο της χώρας όπου ο εργαζόμενος παρέχει συνήθως την εργασία του σε εκτέλεση της συμβάσεως, ακόμα και αν έχει αποσπασθεί προσωρινά σε άλλη χώρα· ή,

β) αν ο εργαζόμενος δεν παρέχει συνήθως την εργασία του εντός μιας μόνον χώρας, από το δίκαιο της χώρας όπου βρίσκεται η επιχείρηση που τον προσέλαβε·

εκτός αν από το σύνολο των περιστάσεων συνάγεται ότι η σύμβαση εργασίας συνδέεται στενότερα με άλλη χώρα, οπότε εφαρμοστέο είναι το δίκαιο της άλλης αυτής χώρας.»

14. Η Σύμβαση της Ρώμης εφαρμόζεται, εντός κάθε συμβαλλομένου κράτους, στις συμβάσεις που έχουν συναφθεί ύστερα από τη θέση της σε ισχύ όσον αφορά το κράτος αυτό (άρθρο 17) [1]. Το Δικαστήριο δεν είναι εισέτι αρμόδιο να ερμηνεύει τη Σύμβαση της

1 — Το γαλλικό δικαστήριο θεωρεί τη Σύμβαση εφαρμοστέα όσον αφορά τη σύμβαση εργασίας μεταξύ Mulox και Geels, μολονότι η εν λόγω σύμβαση εργασίας συνήφθη προφανώς πριν από την 1η Απριλίου 1991.

Ρώμης και δεν δικαιούται, εν πάση περιπτώσει, να παρέχει στα συμβαλλόμενα κράτη οποιαδήποτε οδηγία σχετικά με τον προσδιορισμό της lex causae. Ωστόσο, με την απόφασή του Ivenel κατά Schwab, το Δικαστήριο αναφέρθηκε στη Σύμβαση της Ρώμης και έκρινε ότι ευκταίο θα ήταν το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών να ερμηνεύται κατά τρόπο που να αναγνωρίζεται διεθνής δικαιοδοσία στα δικαστήρια της χώρας της οποίας η νομοθεσία διέπει τη σύμβαση εργασίας. Κατωτέρω, θα ασχοληθώ εκτενέστερα με το ζήτημα αυτό.

Οι υποβληθείσες στο Δικαστήριο παρατηρήσεις

15. Η Γαλλική, η Γερμανική Κυβέρνηση και η Επιτροπή κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις. Η Γαλλική Κυβέρνηση θεωρεί ότι το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών μπορεί τώρα να ερμηνευθεί υπό το φως της Συμβάσεως του Σαν Σεμπάστιαν. Επομένως, εφόσον ο εργαζόμενος δεν εκτελεί συνήθως την εργασία του σε μία και μόνον χώρα, πρέπει να αναγνωριστεί διεθνής δικαιοδοσία στα δικαστήρια του κράτους που ήταν ή είναι εγκατεστημένη η επιχείρηση που τον έχει προσλάβει. Τούτο, σύμφωνα με τη Γαλλική Κυβέρνηση, έχει ως αποτέλεσμα η επιλογή του δικαστηρίου να συμπίπτει με την επιλογή του εφαρμοστέου δικαίου, εφόσον, κατ' αυτήν, η σύμβαση διέπεται, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 6, παράγραφος 2, της Συμβάσεως της Ρώμης, από το αγγλικό δίκαιο.

16. Η Γερμανική Κυβέρνηση έχει την άποψη ότι αρκεί μέρος της παροχής που χαρακτηρίζει τη σύμβαση να έχει εκπληρωθεί εντός του εδαφικού πλαισίου της δικαιοδοσίας του επιληφθέντος δικαστηρίου ώστε το δικαστήριο αυτό να είναι αρμόδιο κατ' εφαρμογήν του άρθρου 5, περίπτωση 1. Υπό περιστάσεις όπου η παροχή έχει εκπληρωθεί σε περισσότερα του ενός κράτη, η εν λόγω κυβέρνηση τάσσεται υπέρ της αναγνωρίσεως διεθνούς δικαιοδοσίας στο δικαστήριο του τόπου που συμπίπτει με την κατοικία του εργαζομένου, εν προκειμένω της Γαλλίας. Παραδόξως, η Γερμανική Κυβέρνηση, όπως και η Γαλλική Κυβέρνηση, φρονεί ότι η λύση που προτείνει παρουσιάζει το πλεονέκτημα να συμπίπτουν η επιλογή του δικαστηρίου με την επιλογή του εφαρμοστέου δικαίου, διότι φρονεί ότι σύμφωνα με το άρθρο 6, παράγραφος 2, της Συμβάσεως της Ρώμης, η νομοθεσία που διέπει τη σύμβαση είναι το γαλλικό δίκαιο εφόσον η σύμβαση συνδέεται στενώς με τη Γαλλία.

17. Η Επιτροπή υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με την προπαρατεθείσα στην παράγραφο 7 απόφαση Tessili κατά Dunlop, ο τόπος εκπληρώσεως της εν λόγω παροχής πρέπει να καθοριστεί βάσει της νομοθεσίας που διέπει τη σύμβαση σύμφωνα με τους κανόνες ιδιωτικού διεθνούς δικαίου που εφαρμόζει το επιληφθέν της διαφοράς δικαστήριο. Ωστόσο, η Επιτροπή διερωτάται σχετικά με το αν ενδείκνυται η εφαρμογή της λύσεως αυτής σε συμβάσεις εργασίας και φρονεί ότι θα ήταν προτιμότερο να δοθεί, σχετικά με τέτοιες συμβάσεις, ένας αυτοτελής ορισμός της εννοίας του τόπου εκπληρώσεως. Σύμφωνα με την Επιτροπή, οι σκέψεις που ώθησαν το Δικαστήριο να θεωρήσει τις συμβάσεις εργασίας ως μια ειδική κατηγορία όσον αφορά τον προσδιορισμό της σχετικής παροχής δικαιολογεί επίσης το να αντιμετωπίζονται οι συμβάσεις αυτές κατά τρόπο διαφορετικό σε σχέση με τον προσδιορισμό του τόπου εκπληρώσεως της παροχής αυτής. Η Επιτροπή σημειώνει ότι η θέση αυτή επιρρωννύεται από τη Σύμβαση του Σάν Σεμπάστιαν η οποία, καίτοι δίνει έναν αυτοτελή ορισμό του τόπου εκτελέσεως των συμβάσεων εργασίας, θεωρεί ότι παρόμοιο αποτέλεσμα μπορεί να επιτευχθεί και βάσει της Συμβάσεως ως είχε το 1978.

18. Όσον αφορά το περιεχόμενο του αυτοτελούς ορισμού του τόπου εκπληρώσεως, η Επιτροπή φρονεί ότι, όταν μια εργασία εκτελείται σε περισσότερα του ενός συμβαλλόμενα κράτη, πρέπει να αναγνωρίζεται διεθνής δικαιοδοσία στα δικαστήρια του τόπου όπου εκτελείται συνήθως η εργασία. Το εν λόγω κοινοτικό όργανο υποστηρίζει ότι, σε μια υπόθεση όπως η υπό κρίση, ο τόπος

αυτός είναι συνήθως ο τόπος όπου ο εργαζόμενος έχει το γραφείο του και συγκεντρώνει τις παραγγελίες των πελατών του. Σε περίπτωση που με βάση τα πραγματικά περιστατικά καθίσταται αδύνατος ο προσδιορισμός του κυρίου τόπου εκπληρώσεως μιας παροχής, η Επιτροπή καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν πρέπει να εφαρμόζεται το άρθρο 5, περίπτωση 1, και ότι η διεθνής δικαιοδοσία πρέπει να καθορίζεται σύμφωνα με τη θεσπισμένη στο άρθρο 2 της Συμβάσεως γενική αρχή.

Η επιλογή μεταξύ μιας εθνικής και μιας αυτοτελούς ερμηνείας του όρου «τόπος εκπληρώσεως»

19. Η πλέον απλή λύση — και αυτή η οποία, επιπλέον, είναι απολύτως συνεπής με την υφιστάμενη νομολογία — συνίσταται στο α) να επικυρωθεί η κρίση του Δικαστηρίου στην απόφαση Ivenel κατά Schwab, υπό την έννοια ότι, σε διαφορές εκ συμβάσεων εργασίας, η σχετική για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1, παροχή, είναι η παροχή η οποία χαρακτηρίζει τη σύμβαση (υπό κανονικές συνθήκες η υποχρέωση εκτελέσεως της εργασίας) και β) να επικυρωθεί το συμπέρασμα του Δικαστηρίου στην απόφασή του Tessili κατά Dunlop, υπό την έννοια ότι ο τόπος εκπληρώσεως της σχετικής παροχής πρέπει να προσδιορίζεται εν αναφορά προς τη νομοθεσία η οποία διέπει τη σύμβαση σύμφωνα με τους κανόνες ιδιωτικού δικαίου που εφαρμόζει το επιληφθέν της σχετικής διαφοράς δικαστήριο. Αν ληφθεί υπόψη η θέση αυτή, δεν θα χρειαστεί το Δικαστήριο να λάβει υπόψη του και τα κριτήρια που πρέπει να χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό του τόπου εκτελέσεως μιας συμβάσεως εργασίας βάσει της οποίας ο εργαζόμενος απασχολείται σε περισσότερα του ενός κράτη μέλη. Τούτο αποτελεί ζήτημα που πρέπει να επιλύεται από το εθνικό δικαστήριο σύμφωνα με τη νομοθεσία που διέπει τη σύμβαση βάσει των κανόνων ιδιωτικού διεθνούς δικαίου του δικαστηρίου αυτού.

20. Δεν νομίζω, όπως άλλωστε ούτε και η Επιτροπή, ότι κάτι τέτοιο αποτελεί την ενδεδειγμένη λύση. Και τούτο παρόλον που με την απόφασή του Ivenel κατά Schwab το Δικαστήριο παρέπεμψε στην απόφασή του Tessili κατά Dunlop (ανωτέρω παράγραφος 7) και επανέλαβε τη γενική αρχή ότι ο τόπος εκπληρώσεως πρέπει να καθορίζεται σύμφωνα με την εφαρμοστέα εθνική νομοθεσία (βλ. επίσης τα σχόλια του γενικού εισαγγελέα Reischl στη σ. 1904). Ωστόσο, τούτο απετελεί σαφώς ένα obiter dictum, εφόσον δεν φαίνεται να υπήρχε στην υπόθεση εκείνη οποιαδήποτε αμφιβολία σχετικά με το ότι ο εργαζόμενος ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται σε ένα και μόνο συμβαλλόμενο κράτος και, κατ' αυτό τον τρόπο, ουδέποτε τέθηκε ζήτημα ερμηνείας του όρου «τόπος εκπληρώσεως»· το ζητούμενο στην υπόθεση εκείνη ήταν ποια παροχή έπρεπε να ληφθεί υπόψη για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1.

21. Η αυτοτελής ερμηνεία των χρησιμοποιουμένων στη Σύμβαση όρων είναι, καταρχήν, προτιμότερη επειδή διασφαλίζει την ομοιόμορφη εφαρμογή της Συμβάσεως και, κατ' αυτό τον τρόπο, συντελεί στην πραγματοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού της ο οποίος συνίσταται στην ενοποίηση των δικονομικών κανόνων των συμβαλλομένων κρατών. Είναι αναπόφευκτο μια τέτοια ενοποίηση να εμποδίζεται σε περίπτωση που η έννοια των χρησιμοποιουμένων στη Σύμβαση όρων ποικίλλει ανάλογα με την εφαρμοστέα νομοθεσία. Τούτο αναμφιβόλως εξηγεί τον λόγο για τον οποίο το Δικαστήριο πάντοτε αποφαίνεται υπέρ της αυτοτελούς ερμηνείας ως γενικού κανόνα, ενώ προσφεύγει σε ερμηνεία με βάση κάποια εθνική νομοθεσία μόνον κατ' εξαίρεση όταν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από ειδικούς λόγους. Η αιτιολογία όμως που το Δικαστήριο έδωσε με την απόφασή του Tessili κατά Dunlop όσον αφορά τον προσδιορισμό του τόπου εκπληρώσεως εν αναφορά προς εθνική νομοθεσία δεν νομίζω ότι είναι και τόσο πειστική σε σχέση με μια σύμβαση εργασίας, ειδικώς σε περίπτωση που η σχετική παροχή συνίσταται στην υποχρέωση εκτελέσεως εργασίας (βλ. κατωτέρω παραγράφους 22 και 23). Επιπλέον, η αιτιολογία που δίδεται με τις αποφάσεις Ivenel κατά

Schwab και Shenavai κατά Kreischer αναφορικά με το ότι οι συμβάσεις εργασίας πρέπει να αντιμετωπίζονται διαφορετικά απ' ό,τι οι άλλες συμβάσεις, όσον αφορά τον προσδιορισμό της σχετικής παροχής, φαίνεται να ισχύει εξίσου και για τον προσδιορισμό του τόπου εκπληρώσεως της παροχής αυτής (βλ. κατωτέρω παράγραφο 24).

22. Με την απόφασή του Tessili κατά Dunlop, το Δικαστήριο δικαιολόγησε την προσφυγή για τον προσδιορισμό του τόπου εκπληρώσεως στην εθνική νομοθεσία με το αιτιολογικό ότι ήταν αδύνατο στο Δικαστήριο να δώσει «λεπτομερέστερα» στοιχεία ως προς την ερμηνεία της εννοίας αυτής «ενόψει των διαφορών που υφίστανται μεταξύ των εθνικών νομοθεσιών στον τομέα των συμβάσεων και λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη σ' αυτό το στάδιο της νομικής εξελίξεως οιασδήποτε ενοποιήσεως του εφαρμοστέου ουσιαστικού δικαίου». Στην υπόθεση εκείνη, ένας Γερμανός αγοραστής αξίωσε αποζημίωση από έναν Ιταλό πωλητή ισχυριζόμενος ότι ο τελευταίος είχε παραβεί την υποχρέωσή του να παραδώσει εμπορεύματα καλής ποιότητας· ο πωλητής, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στο Como, είχε παραδώσει τα εμπορεύματα σε υποδειχθέντα από τον αγοραστή μεταφορέα του Como. Όλες οι νομοθεσίες περιλαμβάνουν κανόνες σχετικά με τον καθορισμό του τόπου εκπληρώσεως αυτού του τύπου παροχής· οι κανόνες αυτοί έχουν συχνότατα τεχνικό χαρακτήρα, ποικίλλουν ανάλογα με τον τύπο της συμβάσεως (cif, fob, αποστολή από το εργοστάσιο κ.λπ.), λαμβάνουν υπόψη τεκμήρια δικαίου σχετικά με την πρόθεση των συμβαλλομένων και είναι ο, τιδήποτε άλλο εκτός από ομοιόμορφοι. Είναι πρόδηλον ότι αντεδείκνυται να επιδιώξει το Δικαστήριο να καθορίσει έναν ομοιόμορφο κανόνα και να τον επιβάλει στα δικαστήρια των συμβαλλομένων κρατών. Παρόμοιες θεωρήσεις ισχύουν και όσον αφορά χρηματικής φύσεως παροχές, σχετικά με τις οποίες ο τρόπος εκπληρώσεως καθορίζεται συχνά από αυθαίρετους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους το χρέος καταβάλλεται στην κατοικία του δανειστή ή του οφειλέτη. Για άλλη μια φορά αντεδείκνυται η εκ μέρους του Δικαστηρίου επιβολή ομοιόμορφου κανόνα έστω και όσον αφορά τον προσδιορισμό του αρμοδίου δικαστηρίου.

23. Τέτοιες δυσχέρειες δεν ανακύπτουν σε συμβάσεις εργασίας, εφόσον γίνεται δεκτό ότι η σχετική παροχή συνίσταται στην υποχρέωση του εργαζομένου να εκτελέσει την εργασία. Ελάχιστο περιθώριο υφίσταται για την εφαρμογή τεχνικού χαρακτήρα κανόνων δικαίου προκειμένου να προσδιοριστεί ο τόπος όπου κάποιος εκτελεί την εργασία του· τούτο αποτελεί σε σημαντικό βαθμό πραγματικό ζήτημα και είναι δυνατόν η επίλυσή του να είναι δυσχερής στην πράξη αν ένα πρόσωπο εργάζεται σε περισσότερους από έναν τόπους. Γεγονός είναι πάντως ότι καμία σημαντική δυσχέρεια δεν θα προέκυπτε αν το Δικαστήριο θέσπιζε ένα ομοιόμορφο κριτήριο όσον αφορά τον καθορισμό του αρμοδίου σε τέτοιες περιπτώσεις δικαστηρίου.

24. Όπως σαφώς προκύπτει από τις αποφάσεις Ivenel κατά Schwab και Shenavai κατά Kreischer, το αποφασιστικό κριτήριο για να θεωρηθεί ότι οι συμβάσεις εργασίας αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση είναι η ύπαρξη στενού και διαρκούς συνδέσμου με συγκεκριμένο νομικό σύστημα στο πλαίσιο του οποίου εξελίσσεται η σχέση εργασίας και σύμφωνα με το οποίο ο εργαζόμενος τυγχάνει της προστασίας κανόνων επιτακτικού δικαίου (βλ. ειδικότερα τις σκέψεις 15 και 19 της αποφάσεως Ivenel κατά Schwab και τη σκέψη 16 της αποφάσεως Shenavai κατά Kreischer). Εφόσον τότε, οσάκις εφαρμόζεται το άρθρο 5, περίπτωση 1, σε συμβάσεις εργασίας, σκοπός πρέπει να είναι ο προσδιορισμός της χώρας με την οποία υφίσταται αυτός ο στενός και διαρκής σύνδεσμος, τούτο αφήνει μικρό περιθώριο για την εφαρμογή κάποιου κανόνα εθνικού δικαίου ο οποίος μπορεί να ορίζει τον τόπο εκπληρώσεως σε άλλη χώρα και ο οποίος είναι δυνατόν, όπως το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως του Λουγκάνο, να βασίζεται σε πλάσμα δικαίου. Εξ αυτού έπεται ότι ο τόπος εκπληρώσεως πρέπει να προσδιορίζεται όχι εν αναφορά προς την εφαρμοστέα εθνική νομοθεσία αλλά βάσει ομοιομόρφων κριτηρίων που πρέπει να

θεσπιστούν από το Δικαστήριο. Με άλλα λόγια, ο όρος «τόπος εκπληρώσεως» πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς.

25. Όπως έχει τονίσει η Επιτροπή, η άποψη αυτή έχει επικυρωθεί με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν που δίδει αυτοτελή, σε σχέση με τις ατομικές συμβάσεις εργασίας, ορισμό του τόπου εκπληρώσεως. Για τους λόγους που έχω εκθέσει ανωτέρω, συμμερίζομαι την άποψη της Επιτροπής ότι, έστω και αν η Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν δεν εφαρμόζεται στην παρούσα διαδικασία, είναι δυνατόν να συναχθεί, με βάση το προηγούμενο κείμενο του άρθρου 5, περίπτωση 1, ότι ο όρος «τόπος εκπληρώσεως» πρέπει να ερμηνεύεται αυτοτελώς.

Η ερμηνεία του όρου «τόπος εκπληρώσεως»

26. Από την απόφαση Ivenel κατά Schwab εμφαίνεται ότι ένα από τα κύρια κριτήρια που διέπουν την ερμηνεία του άρθρου 5, περίπτωση 1, είναι η πρόθεση να αναγνωριστεί διεθνής δικαιοδοσία στο δικαστήριο που θα μπορεί να εφαρμόσει τη δική του μάλλον παρά μια αλλοδαπή νομοθεσία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο αποφάνθηκε στη σκέψη 15 ότι:

«Από την ανωτέρω ανάπτυξη προκύπτει ότι επί συμβατικών θεμάτων το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως αποβλέπει ειδικότερα στην καθιέρωση της αρμοδιότητας του δικαστηρίου του κράτους που ευρίσκεται σε στενή σχέση με τη διαφορά· ότι σε περίπτωση συμβάσεως που αφορά παροχή εξηρτημένης εργασίας, η εν λόγω σχέση συνίσταται ιδίως στο εφαρμοστέο επί της συμβάσεως δίκαιο και ότι σύμφωνα με την εξέλιξη των κανόνων συγκρούσεως αρμοδιοτήτων επί του θέματος αυτού, το εν λόγω δίκαιο καθορίζεται από την υποχρέωση που χαρακτηρίζει την υπό κρίση σύμβαση και που συνήθως συνίσταται στην εκτέλεση της εργασίας.»

Παραλλαγή της θέσεως αυτής απαντάται στην απόφαση Shenavai κατά Kreischer, όπου το Δικαστήριο αποφάνθηκε (στη σκέψη 16) ότι το άρθρο 5, περίπτωση 1, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο διασφαλίζοντα την εφαρμογή των «διατάξεων αναγκαστικού δικαίου και των συλλογικών συμβάσεων» που ισχύουν στον τόπο όπου παρέχεται η εργασία. Ο σύνδεσμος μεταξύ δικαιοδοσίας και εφαρμοστέου δικαίου έχει επίσης τονιστεί από το cour d'appel de Chambéry στην απόφασή του περί παραπομπής καθώς και από τη Γαλλική και Γερμανική Κυβέρνηση στις παρατηρήσεις τους.

27. Οσονδήποτε ευκταίο και αν είναι να αναγνωρίζεται διεθνής δικαιοδοσία, επί διαφορών εκ συμβάσεων εργασίας, στα δικαστήρια της χώρας της οποίας η νομοθεσία είναι εφαρμοστέα, τούτο δεν είναι πάντοτε εφικτό στην πράξη, ακόμα και ύστερα από την εναρμόνιση των κανόνων ιδιωτικού διεθνούς δικαίου που έχει πραγματοποιηθεί με τη Σύμβαση της Ρώμης. Όπως σαφώς προκύπτει από τα άρθρα 3 και 6, παράγραφος 1, της Συμβάσεως αυτής, οι συμβαλλόμενοι είναι καταρχήν ελεύθεροι να επιλέγουν τη νομοθεσία που θα διέπει μια σύμβαση εργασίας· η επιλεγείσα νομοθεσία δεν χρειάζεται να είναι κατ' ανάγκην η νομοθεσία του αρμοδίου δικαστηρίου, εκτός βέβαια αν οι συμβαλλόμενοι δεν έχουν περιλάβει στη σύμβαση κάποια σχετική με τη δικαιοδοσία ρήτρα με την οποία να προσδιορίζονται τα δικαστήρια της χώρας της οποίας η νομοθεσία έχει επιλεγεί ως lex causae. Αλλά ακόμα και χωρίς τέτοιες περιπλοκές, δεν μπορεί να είναι βέβαιον ότι η lex causae θα συμπίπτει πάντοτε με τη lex fori, ειδικώς όταν ένα δικαστήριο δεν είναι αρμόδιο για την ερμηνεία ούτε της Συμβάσεως της Ρώμης ούτε της Συμβάσεως των Βρυξελλών. Απόδειξη τούτου αποτελεί και η υπό κρίση υπόθεση. Το γαλλικό δικαστήριο, το οποίο καθώς φαίνεται ερμηνεύει την απόφαση Ivenel κατά Schwab ως καθιερώνουσα τον αναγκαίο σύνδεσμο μεταξύ εφαρμοστέου δικαίου και δικαιοδοσίας, φρονεί ότι, σύμφωνα με το άρθρο 6 της Συμβάσεως της Ρώμης, η σύμβαση μεταξύ Mulox και Geels διέπεται από το αγγλικό δίκαιο. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, σύμφωνα με την ορθή ερμηνεία του άρθρου 6, η σύμβαση διέπεται

από το γαλλικό δίκαιο. Βεβαίως, ένα αγγλικό δικαστήριο θα μπορούσε να καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό είτε βάσει του άρθρου 6 της Συμβάσεως της Ρώμης είτε βάσει των κανόνων διεθνούς ιδιωτικού δικαίου που εφαρμόζει. Το παράδοξο αποτέλεσμα που μπορεί να προκύψει είναι ότι αν, ύστερα από την έκδοση της προδικαστικής αποφάσεως του Δικαστηρίου, η διαφορά επιλυθεί τελικώς στη Γαλλία, το αγγλικό δίκαιο είναι αυτό που θα εφαρμοστεί, ενώ αν η διαφορά είχε υποβληθεί στην κρίση των αγγλικών δικαστηρίων, θα μπορούσε να εφαρμοστεί το γαλλικό δίκαιο (το άρθρο 15 της Συμβάσεως της Ρώμης αποκλείει παραπομπή). Πρέπει επίσης να υπομνηστεί ότι η βάσει του άρθρου 5, περίπτωση 1, δικαιοδοσία δεν είναι αποκλειστική και ότι ο ενάγων θα μπορούσε εν πάση περιπτώσει να επιλέξει να εναγάγει τον αντίδικό του, σύμφωνα με το άρθρο 2 της Συμβάσεως των Βρυξελλών, στην κατοικία του ανεξαρτήτως του τόπου εκπληρώσεως της παροχής. Θα πρέπει να υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου μια σύμβαση εργασίας διέπεται από νομοθεσία διαφορετική αυτής της χώρας όπου ο εναγόμενος έχει την κατοικία του.

28. Από τα ανωτέρω καταλήγω στο συμπέρασμα ότι θα αποτελούσε σφάλμα η υπερβολική υπογράμμιση της σημασίας του συνδέσμου, όσον αφορά διαφορές εκ συμβάσεων εργασίας, μεταξύ δικαιοδοσίας και lex causae. Όσον αφορά την αναφορά, με την απόφαση Shenavai κατά Kreischer, στους κανόνες αναγκαστικού δικαίου, είναι φυσικά σημαντικό να εμποδίζεται ο εργοδότης από το να αποφεύγει την εφαρμογή της νομοθεσίας η οποία έχει θεσπιστεί για την προστασία των μισθωτών και η οποία δεν μπορεί να αποκλείεται μέσω συμβάσεως. Αλλά τότε τίθεται το ερώτημα ποια είναι η χώρα της οποίας πρέπει οι αναγκαστικού δικαίου κανόνες να εφαρμόζονται. Είναι πρόδηλο ότι ζητήματα όπως το ωράριο, η ετήσια άδεια διακοπών, η άδεια μητρότητας και η αδικαιολόγητη απόλυση πρέπει να διέπονται από τις αναγκαστικού δικαίου διατάξεις της lex causae. Όσον αφορά ζητήματα όπως η ασφάλεια και η υγιεινή (π.χ. οι κανόνες σχετικά με εξόδους κινδύνου ή η χρησιμοποίηση ασβέστου ως μονωτικού), νομίζω ότι ενδείκνυται η εφαρμογή των κανόνων αναγκαστικού δικαίου της νομοθεσίας που ισχύει σε καθένα από τους διαφόρους τόπους εργασίας. Τα άρθρα 6 και 7 της Συμβάσεως της Ρώμης περιλαμβάνουν διατάξεις οι οποίες, καθώς φαίνεται, επιτρέπουν την επίτευξη των επιθυμητών αποτελεσμάτων, και τούτο ανεξαρτήτως της χώρας εντός της οποίας εκδικάζεται η διαφορά.

29. Κατ' εμέ, η αληθινή βάση για την απόφαση του Δικαστηρίου ότι η σχετική παροχή, για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών σε διαφορές εκ συμβάσεων εργασίας, είναι η υποχρέωση που χαρακτηρίζει τη σύμβαση εργασίας δεν έγκειται τόσο στο γεγονός ότι είναι επιθυμητό να καθιερωθεί η διεθνής δικαιοδοσία των δικαστηρίων της χώρας της οποίας η νομοθεσία διέπει τη σύμβαση, αλλά μάλλον η απλή σκέψη ότι πρέπει να παρέχεται στον εργαζόμενο το δικαίωμα να ενάγει τον εργοδότη του (και αντιστρόφως) στον τόπο όπου αυτός εργάζεται. Εκεί βρίσκονται, όπως είναι φυσικό, τα δικαστήρια για την επίλυση τέτοιων διαφορών τα οποία, στις περισσότερες περιπτώσεις, είναι και τα πλέον ενδεδειγμένα για την προάσπιση των συμφερόντων του εργαζομένου. Δεν θα πρέπει αυτός να στερείται της ευχέρειας αυτής για τον λόγο και μόνον ότι ο εργοδότης του κατοικεί σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος. Η παρέκκλιση αυτή από τον γενικό κανόνα του άρθρου 2 της Συμβάσεως δικαιολογείται από τον ιδιαίτερα στενό σύνδεσμο που υφίσταται μεταξύ της διαφοράς και των δικαστηρίων του τόπου εκτελέσεως της εργασίας.

30. Αφού κατ' αυτό τον τρόπο δικαιολογήθηκε ο κανόνας κατά τον οποίο, σε διαφορές εκ συμβάσεων εργασίας, η διεθνής δικαιοδοσία καθορίζεται από τη χαρακτηριστική παροχή, ας ασχοληθώ τώρα με το σχετικώς απλούστερο έργο του προσδιορισμού του τόπου εκπληρώσεως της παροχής αυτής σε περίπτωση όπως η προκείμενη, όπου η εργασία εκτελούνταν σε περισσότερα του ενός συμβαλλόμενα κράτη.

31. Ενόψει της διατυπώσεως του προδικαστικού ερωτήματος του cour d'appel, θα πρέπει να γίνουν δύο προκαταρκτικές παρατηρήσεις. Πρώτον, δεν νομίζω ότι πρέπει, προκειμένου να τύχει εφαρμογής το άρθρο 5, περίπτωση 1, η σχετική εργασία να εκτελούνταν «εξ ολοκλήρου και αποκλειστικώς» σ' ένα και μόνον συμβαλλόμενο κράτος· όταν ο εργαζόμενος απασχολείται συνήθως εντός μιας χώρας, τα δικαστήρια της χώρας αυτής δεν πρέπει να στερούνται δικαιοδοσίας για τον λόγο και μόνον ότι ο εργαζόμενος μεταβαίνει όλως κατ' εξαίρεση, στο πλαίσιο της ασκήσεως των καθηκόντων του, σε άλλη χώρα. Δεύτερον, όταν ασήμαντα τμήματα της εργασίας εκτελούνται σε διάφορες χώρες, δεν νομίζω ότι το άρθρο 5, περίπτωση 1, πρέπει να ερμηνεύεται ως παρέχον συντρέχουσα δικαιοδοσία, κατ' επιλογήν του ενάγοντος, στα δικαστήρια όλων αυτών των χωρών· αν, π.χ., ο Geels είχε πραγματοποιήσει ένα και μόνον επαγγελματικό ταξίδι στη Δανία, τούτο δεν σημαίνει ότι μπορεί να εναγάγει ή να εναχθεί στη Δανία. Ο σύνδεσμος με τη Δανία δεν είναι αρκούντως ισχυρός ώστε να δικαιολογήσει την αναγνώριση διεθνούς δικαιοδοσίας στα δικαστήρια της χώρας αυτής. Ακόμα περισσότερο, καίτοι το Δικαστήριο έχει ενίοτε ερμηνεύσει τους κανόνες περί διεθνούς δικαιοδοσίας της Συμβάσεως ως παρέχοντες στον ενάγοντα δικαίωμα επιλογής του αρμοδίου δικαστηρίου (όπως στην υπόθεση Bier κατά Mines de Potasse d'Alsace, Συλλογή τόμος 1976, σ. 613, όπου επρόκειτο για ζήτημα διεθνούς δικαιοδοσίας σε διαφορά εξ αδικοπραξίας, περίπτωση όπου ισχύουν διαφορετικές θεωρήσεις), ο γενικός κανόνας είναι ότι το άρθρο 5, περίπτωση 1, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπον ώστε «να αποφεύγεται η αύξηση των αρμοδίων δικαστηρίων σε σχέση με την ίδια σύμβαση»: η προπαρατεθείσα στην παράγραφο 6 υπόθεση 14/76, de Bloos κατά Bouyer, ειδικότερα σκέψη 9. Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη, όπως υποστήριξαν η Επιτροπή και η Γερμανική Κυβέρνηση, ότι αν παρεχόταν στον ενάγοντα το δικαίωμα επιλογής του δικαστηρίου, η επιλογή αυτή θα ίσχυε όσον αφορά αγωγές ασκούμενες τόσο από τον εργοδότη όσο και από τον εργαζόμενο. Δεν θα ήταν δίκαιο να επιτρέπεται στον εργοδότη να στερεί τον εργαζόμενο του φυσικού του δικαστή ζητώντας του απλώς να εκτελέσει ένα μικρό τμήμα της εργασίας του εντός άλλου συμβαλλομένου κράτους.

32. Από τις προκαταρκτικές αυτές παρατηρήσεις συνάγεται ότι, σε περίπτωση όπου η εργασία εκτελείται σε περισσότερα του ενός συμβαλλόμενα κράτη, το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών πρέπει να ερμηνεύεται ως καθιερώνον τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων του τόπου όπου κατά κύριο λόγο εκτελείται η εργασία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η έννοια αυτή είναι κατά το μάλλον ή ήττον συνώνυμη προς αυτήν του «συνήθους» τόπου εργασίας που χρησιμοποιείται στο άρθρο 6 της Συμβάσεως της Ρώμης καθώς και στις Συμβάσεις του Λουγκάνο και του Σαν Σεμπάστιαν. Ωστόσο, η έκφραση «κύριος τόπος εργασίας» φαίνεται να είναι προτιμότερη, καθόσον αποδίδει περισσότερο αποτελεσματικά την ιδέα ότι κάποιος από τους διαφόρους τόπους απασχολήσεως ενός εργαζομένου πρέπει να είναι, υπό κανονικές περιστάσεις, περισσότερο σημαντικός απ' ό,τι οι άλλοι. Το γεγονός ότι ο όρος «συνήθης» δεν βοηθά και πολύ καταδεικνύεται από τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως: ένα πρόσωπο το οποίο απασχολείται σε διάφορα κράτη είναι δυνατό να μη διαθέτει συνήθη τόπο απασχολήσεως σε κανένα απ' αυτά, πλην όμως είναι δυνατό να έχει κύριο τόπο απασχολήσεως σε ένα από αυτά. Το ζήτημα ποιος τόπος είναι ο κύριος τόπος απασχολήσεως αποτελεί σε σημαντικό βαθμό πραγματικό ζήτημα και πρέπει, σε τελευταία ανάλυση, να κριθεί από το εθνικό δικαστήριο, και τούτο μολονότι το Δικαστήριο μπορεί να παράσχει ορισμένες ενδείξεις υπό το φως των αποδειχθέντων πραγματικών περιστατικών. Έχοντας πάντα κατά νουν ότι πρέπει να είμαι επιφυλακτικός εφόσον οι γνώσεις μου ως προς τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως είναι κατ' ανάγκην περιορισμένες, θα περιοριστώ στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

33. Οσάκις ένα πρόσωπο που εργάζεται ως εμπορικός αντιπρόσωπος έχει το γραφείο του σε ένα συμβαλλόμενο κράτος, γραφείο το οποίο χρησιμοποιεί ως κέντρο των δραστηριοτήτων του, και ταξιδεύει από καιρού σε καιρό, με βάση το γραφείο αυτό, σε άλλα συμβαλλόμενα κράτη προς ανεύρεση πελατών, υφίσταται κατ' ανάγκη σοβαρό τεκμήριο ότι ο τόπος της κύριας εργασίας του βρίσκεται στο μέρος όπου έχει το γραφείο του, και τούτο για τον πρόσθετο λόγο ότι, όπως συμβαίνει εν προκειμένω, ο εν λόγω εργαζόμενος κατοικεί επίσης στον τόπο αυτόν. Αυτός είναι ο τόπος όπου λαμβάνει οδηγίες από τον εργοδότη του, επικοινωνεί ταχυδρομικώς, τηλεφωνικώς ή τηλεομοιοτυπικώς με τους πελάτες του, από εκεί σχεδιάζει τα εμπορικά του ταξίδια σε άλλα συμβαλλόμενα κράτη και εκεί επιστρέφει ύστερα από κάθε ταξίδι. Μολονότι δαπανά περισσότερο από το ήμισυ του ετήσιου χρόνου του ταξιδεύοντας σε άλλες χώρες και δεν επισκέπτεται, στην πραγματικότητα, ούτε έναν πελάτη στη χώρα όπου διαθέτει το γραφείο του, νομίζω ότι δυσχερώς μπορεί να καταρριφθεί το τεκμήριο ότι ο κύριος τόπος εργασίας του κείται στο μέρος όπου βρίσκεται το κέντρο των δραστηριοτήτων του.

34. Ας μου επιτραπεί να προβώ εν συντομία σε τρεις τελικές παρατηρήσεις. Πρώτον, η Γερμανική Κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι, αντί να προτιμηθεί η δικαιοδοσία του κυρίου τόπου εργασίας, πράγμα πιθανώς δυσχερές, θα ήταν πλέον πρακτικό να χρησιμοποιηθεί ως στοιχείο συνδέσμου η κατοικία του εργαζομένου· κατ' αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε αυτός να εναχθεί στον τόπο όπου κατοικεί, αρκεί βεβαίως — όπως υποθέτω — να εκτελείται εκεί ένα μέρος της εργασίας του. Όσον αφορά την υπό κρίση υπόθεση, φαίνεται ότι η άποψη αυτή δίνει ικανοποιητικά αποτελέσματα εφόσον το γραφείο του Geels βρισκόταν εντός της κατοικίας του. Ωστόσο, ουδεμία υφίσταται εγγύηση ότι τούτο μπορεί πάντα να συμβαίνει. Αν, π.χ., ο Geels ζούσε στην Ιταλία και είχε το γραφείο και το κέντρο δραστηριοτήτων του στην άλλη πλευρά των συνόρων, στη Γαλλία, και του συνέβαινε ενίοτε να αναζητεί πελάτες στην Ιταλία, η προεκτεθείσα από τη Γερμανική Κυβέρνηση άποψη θα σήμαινε ότι θα μπορούσε να προσφύγει, με βάση το άρθρο 5, περίπτωση 1, στα ιταλικά δικαστήρια, έστω και αν εκτελείτο στην Ιταλία μόνον ένα ασήμαντο μέρος της εργασίας του. Δεν μπορώ να αντιληφθώ κατά ποίον τρόπο η κατοικία ενός εργαζομένου μπορεί να αποτελεί αποφασιστικό συνδετικό στοιχείο για την εφαρμογή του άρθρου 5, περίπτωση 1.

35. Δεύτερον, είναι λογικό να ληφθεί υπόψη η περίπτωση εξαιρετικών καταστάσεων όπου δύο ή περισσότεροι τόποι εργασίας είναι εξίσου σημαντικοί. Αν, π.χ., ο Geels διηύθυνε το γαλλικό γραφείο της Mulox στην Aix-les-Bains και το ιταλικό της γραφείο στο Τορίνο και περνούσε το ήμισυ περίπου του χρόνου του σε καθεμία από τις πόλεις αυτές, δυσχερώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η μια από τις πόλεις αυτές ως κύριος και η άλλη ως βοηθητικός τόπος εργασίας. Η Επιτροπή αφήνει να νοηθεί ότι σε μια τέτοια περίπτωση δεν εφαρμόζεται το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως των Βρυξελλών και ότι ο Geels θα πρέπει να εναγάγει τη Mulox, σύμφωνα με το άρθρο 2, στην έδρα της στην Αγγλία, έστω και αν ουδέποτε εργάσθηκε στη χώρα αυτή. Ένα τέτοιο αποτέλεσμα θα ήταν, κατά την άποψή μου, λυπηρό και άδικο. Τούτο είναι εξίσου παράλογο όσο και ο ισχυρισμός ότι ο Smith και ο Jones είναι και οι δύο εξίσου άξιοι προαγωγής και ότι, για την αποφυγή μιας δύσκολης μεταξύ αυτών επιλογής, θα πρέπει να προαχθεί ο Brown, του οποίου τα προσόντα είναι σαφώς κατώτερα. Ακόμη και σε δύσκολες περιπτώσεις πρέπει να μπορούν να ανευρίσκονται κατάλληλα κριτήρια ώστε να δίδεται προτεραιότητα σε κάποιον από τους τόπους απασχολήσεως (π.χ. το μέρος όπου καταβάλλονται οι ασφαλιστικές εισφορές και ο φόρος εισοδήματος ή το μέρος όπου καταβάλλεται ο μισθός του

εργαζομένου). Όσον αφορά τις σπάνιες περιπτώσεις όπου δεν είναι δυνατός ο εντοπισμός του κυρίου τόπου εργασίας, θα ήταν λογικό, παρά τα όσα έχω προηγουμένως αναφέρει σχετικά με την ανάγκη αποφυγής της αυξήσεως των αρμοδίων δικαστηρίων, να επιτρέπεται στον ενάγοντα να ασκεί την αγωγή σε οποιοδήποτε από τους τόπους που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αποτελούντες τον κύριο τόπο εργασίας.

36. Τρίτον, μολονότι η Mulox θα μπορούσε, με βάση το άρθρο 2 της Συμβάσεως των Βρυξελλών, να εναχθεί στην Αγγλία όπου έχει την έδρα της, προσωπικώς είμαι αντίθετος με την άποψη της Γαλλικής Κυβερνήσεως ότι τα αγγλικά δικαστήρια είναι δυνατό να θεωρηθούν, με βάση το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως, ως έχοντα διεθνή δικαιοδοσία. Όπως και η Γαλλική Κυβέρνηση αναγνωρίζει, μια τέτοια λύση θα ίσχυε με βάση το νέο κείμενο του άρθρου 5, περίπτωση 1, που έχει θεσπιστεί με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν. Το παλιό κείμενο στηριζόταν σ' ένα και μόνο συνδετικό στοιχείο: συγκεκριμένα, τον τόπο εκπληρώσεως της παροχής που το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι είναι, επί διαφορών εκ συμβάσεων εργασίας, ο τόπος εκτελέσεως της εργασίας. Με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν προστέθηκε ένα επικουρικό συνδετικό στοιχείο (συγκεκριμένα ο τόπος όπου ήταν ή είναι εγκατεστημένη η επιχείρηση που έχει προσλάβει τον εργαζόμενο), συνδετικό στοιχείο το οποίο ισχύει μόνον προς όφελος του εργαζομένου και μόνο σε περίπτωση που αυτός δεν έχει απασχοληθεί συνήθως σε μια και μόνη χώρα. Αυτό το επικουρικό συνδετικό στοιχείο είναι όλως διαφορετικό από αυτό που χρησιμοποιήθηκε στο παλιό κείμενο του άρθρου 5, περίπτωση 1, και είναι δυνατό να έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση διεθνούς δικαιοδοσίας στα δικαστήρια μιας χώρας εντός της οποίας δεν μπορούσε να εκπληρωθεί καμία βάσει της συμβάσεως παροχή. Είναι σαφές ότι ένα τέτοιο αποτέλεσμα δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από το παλαιό κείμενο του άρθρου 5, περίπτωση 1, ενώ το νέο κείμενο δεν είναι δυνατό να εφαρμοστεί στο πλαίσιο μιας διαδικασίας η οποία έχει κινηθεί πριν από τη θέση του σε ισχύ. Κατά συνέπεια, αν, στην υπό κρίση υπόθεση, είναι αδύνατο να προσδιοριστεί ο κύριος τόπος εργασίας, πρέπει να γίνει προσφυγή όχι στον νέο κανόνα που έχει εισαχθεί με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν, αλλά στον γενικό κανόνα περί διεθνούς δικαιοδοσίας του άρθρου 2 της Συμβάσεως των Βρυξελλών.

37. Ωστόσο, τούτο δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοηθούν πλήρως οι τροποποιήσεις που επήλθαν με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν. Το υποκατάστατο συνδετικό στοιχείο που έχει εισαχθεί με τη Σύμβαση αυτή είναι δυνατό να παραγάγει κάπως ανώμαλα αποτελέσματα. Αν, π.χ., ο Geels είχε προσληφθεί στο Λουξεμβούργο από ένα φορέα ο οποίος είχε στη συνέχεια μεταφέρει την έδρα του στην Ιταλία, τούτο θα ήταν ίσως αρκετό για να αναγνωριστεί η διεθνής δικαιοδοσία στα δικαστήρια του Λουξεμβούργου ή της Ιταλίας, ακόμα και αν ο εν λόγω εργαζόμενος ουδέποτε είχε απασχοληθεί σε οποιαδήποτε απ' αυτές τις χώρες. Τούτο καταδεικνύει ότι είναι σημαντικό να γίνεται κάποια προσπάθεια για τον προσδιορισμό του κύριου (ή συνήθους) τόπου εργασίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, διασφαλίζεται η αναγνώριση διεθνούς δικαιοδοσίας στα δικαστήρια μιας χώρας η οποία παρουσιάζει κάποιο πραγματικό σύνδεσμο με τη διαφορά — αποτέλεσμα το οποίο δεν θα μπορούσε πάντοτε να επιτευχθεί αν γινόταν προσφυγή στο υποκατάστατο συνδετικό στοιχείο που έχει εισαχθεί με τη Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν. Για τον λόγο αυτό, θεωρώ ότι, σε περίπτωση που μπορούσε σε μια υπόθεση όπως η υπό κρίση να εφαρμοστεί η Σύμβαση του Σαν Σεμπάστιαν, ο όρος «συνήθως» δεν θα έπρεπε να ερμηνεύεται κατά γράμμα αλλά να νοείται ως εμφαίνων τον κύριο τόπο απασχολήσεως.

Συμπέρασμα

38. Κατά συνέπεια, η γνώμη μου είναι ότι στο υποβληθέν στο Δικαστήριο από το cour d'appel de Chambéry προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η εξής απάντηση:

Το άρθρο 5, περίπτωση 1, της Συμβάσεως της 27ης Σεπτεμβρίου 1968 για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι, όσον αφορά διαφορές εκ συμβάσεως εργασίας σύμφωνα με την οποία η εργασία εκτελείται σε περισσότερα του ενός συμβαλλόμενα κράτη, έχουν διεθνή δικαιοδοσία τα δικαστήρια του κυρίου τόπου εργασίας. Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να προσδιορίσει τον τόπο αυτό υπό το φως όλων των ασκούντων επιρροή στοιχείων. Στην περίπτωση ενός διευθυντή μάρκετινγκ για τις αγορές εξωτερικού ο οποίος διαθέτει σε ένα συμβαλλόμενο κράτος γραφείο το οποίο και χρησιμοποιεί ως κέντρο για τις δραστηριότητές του και διεύθυνση για την αλληλογραφία του και από το οποίο ταξιδεύει από καιρού σε καιρό σε άλλα συμβαλλόμενα ή μη κράτη προς ανεύρεση πελατών, το γραφείο τούτο αποτελεί συνήθως τον κύριο τόπο εργασίας, εκτός εάν υφίσταται άλλο στοιχείο ικανό να δημιουργήσει στενότερο σύνδεσμο με άλλο συμβαλλόμενο κράτος.